

Ignoramus et Ignorabimus

Od Otevřené společnosti k Otevřenému vesmíru¹
(k 90. narozeninám Sira Karla Raimunda Poppera)

MILOSLAV PETRUSEK

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Ignoramus et Ignorabimus

From Open Society to Open Universe

Abstract: This study devoted to the 90-th birthday anniversary of Sir Charles Raimund Popper reveals the connection between Popper's work *Open Society and its Enemies* and the book *Open Universe*. Both books share a deep, philosophically grounded aversion to historical determinism. Popper's motif of the impossibility of "scientific prediction" of the future promised by Marxism and similar theories is expounded by the author of the study, who argues that social life is predictable only in its everyday routine repetitive dimension. That is why it is the repetitive activity - production - that lies at the very center of Marx's theory: only this sort of activity allows for a certain degree of future forecasting. Popper's reflection on the limits of predicting from within and on the necessity of autonomous predicting subjects in modern democracy is related to the conditions of real socialism.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 6: 689-701)

Ani dnes, v době, kdy se alespoň tuší, co znamenala kvantová mechanika pro vývoj filozofického chápání světa, není nijak jednoduché prohlásit se - veřejně, bez skrupulí a radikálně - za indeterministu, za indeterministu dokonce nejen ve věcech lidských, sociálních a subatomárních, ale prostě za indeterministu univerzálního, a kdyby nešlo právě o Sira Charlese, chtělo by se říci "totálního". Popper vždycky indeterministou byl, tak to alespoň plyne z jeho intelektuální autobiografie. V *Otevřené společnosti*, vydané v roce 1945, píše: "Žádný druh determinismu, ať je vyjádřen jako princip uniformity přírody nebo jako zákon univerzální podmíněnosti (causation), nemůže již být chápán jako nutný předpoklad vědecké metody; pro fyziku, nejrozvinutější ze všech věd, bylo prokázáno, že nejen může být bez tohoto předpokladu, ale dokonce že je v určité míře s ním v rozporu. Determinismus

¹) Tato studie vyšla poprvé v samizdatovém časopise *Sociologický obzor*, ročník 1, číslo 1 v roce 1987 pod pseudonymem Jan Polehňa. Pro toto vydání byla nepatrně upravena a mírně bibliograficky doplněna. Skutečnost, že ji veřejně prezentujeme k 90. narozeninám Karla Poppera (1902), není náhodná - Popper stál vždy v předních řadách odpůrců jakéhokoli totalitarismu, přičemž svůj odpor od svého rozchodu s marxismem před pouhými sedmdesáti lety (ach ta prozíravost!) dokonale teoreticky fundoval. Podobně jako Hannah Arendtová i Karl Popper svou argumentaci nakonec zakládá na důvodech mnohem hlubších a podstatnějších,

není nutnou podmínkou vědy, která může předvídat... Věda může být přísně vědecká bez tohoto předpokladu" [Popper 1984: 85].

1.

V roce 1982 Popper vydal text, napsaný již v roce 1956, který byl dedikován Ernestu Gombrichovi, v jehož i u nás vydané práci [Gombrich 1985] nalézáme velice výrazné stopy filozofie Popperovy, a který byl nazván *Otevřený vesmír* jako vědomá asociace na nejslavnější a nejvýznamnější Popperovu sociálně politickou práci *Otevřená společnost*. V *Otevřeném vesmíru* se definitivně slévají v jeden závřející celek oba proudy Popperova filozofického myšlení - proud reprezentovaný pracemi *Logik der Forschung* (z poloviny 30. let) a *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge* (z počátku 70. let) a proud představovaný knihou *Poverty of Historicism* a zejména slavnou *The Open Society and Its Enemies* (1945). První proud, budeme-li aforisticky hutní, věnovaný *metodologii vědy*, je někdy označován jako postpozitivismus nebo lépe jako kritický racionalismus (který v jistém smyslu kontinuují Lakatos, Agassi, Kuhn, Toulmin a Feyerabend) a nesen alespoň u Poppera - zejména *ideou falzifikace* jako kritéria vědeckého statusu teorie. Teorie, uvažuje Popper, která není žádným myslitelným způsobem vyvratitelná, je nevědecká, protože nevyvratitelnost není předností, jak se obvykle myslí, ale nedostatkem teorie². Prototypem teorií, jež tuto základní podmínku falzifikovatelnosti nesplňují, jsou Popperovi psychoanalýza a marxismus. Druhý proud, soustředěný kolem *otázek filozoficko-sociologických*, je pak dominantně tematicky určen dvěma vzájemně úzce spojenými idejemi, totiž *kritikou historicismu* a radikálním *odmítnutím totalitarismu* jakéhokoli druhu. Ostatně pojem "historicismus", jímž Popper odlišuje jeden typ historicistního myšlení (a jmenovitě marxismus) od tradičního německého historismu, sám zavedl. Základní idea Bída historicismu spočívá v tezi, že historicismus svou podstatou není obrácen k minulosti, jak se prima facie zdá, ale k budoucnosti: minulost má dodat pouze materiál ke konstrukci obecných dějinných zákonů, rytmů, vzorců či tendencí, na jejichž základě je možné "vědecky předvídat" budoucnost. Historicismus je bytostně deterministický, je v podstatě - svými konsekvencemi rozhodně - dokonce fatalistický: nevyhnutelné dějinné zákonitosti se prosadí děj se co děj, což je pro jedny šťastná útěcha nebo zdroj spokojeného živobytí a pro jiné tragicky nevyhnutelný osud. Ale v historicismu zakotveném ve fatalistickém determinismu je také základna pro každou totalitní ideologii, *ideologii nevyhnutelnosti*, již se člověk, rozuměj - jedinec a případně celé sociální skupiny, vrstvy a třídy (v jejich realitu Popper ovšem jako důsledný sociologický nominalista nevěří) musí přizpůsobit nebo již prostě bude volens nolens přizpůsoben. Proto tedy všechny totalitní ideologie kladou takový důraz na "převýchovu" člověka, na "výchovu" nové

než je sféra "čisté politiky", politické moci, boje a manipulace. Právě tuto obecnější a podstatnější souvislost chtěla naše úvaha navodit a připomenout.

2) Podrobněji o této stránce věci pojednává Zuzana Parusniková, z jejíž kandidátské práce však pro tisk nebyla "uvolněna" právě pro nás nejzajímavější část, týkající se sociální teorie Popperovy. Intelektuální vývoj Parusnikové je pak příznačný pro naše poměry: od nekriticky akceptovaného Hegela ke kritickému racionalismu Popperovu.

generace, na "ideologický zápas o vědomí lidí"³. Člověk budiž přizpůsoben systému, instituci, organizaci - prostě moci, neboť dějinná nevyhnutelnost je v systémech, institucích a vůbec kolektivních entitách vyjádřena, emanuje z nich a jen z nich.

Popper klade proti této totalitní tezi završující zdánlivě nevinné hloubání nad "směrem" dějinného vývoje svou ideu rozumných institucí: není nám třeba "nového člověka" na míru instituce, je nám třeba rozumných, dobře fungujících a kontrolovaných institucí na míru člověka, člověka tvořivého, neposlušného, lidsky nedokonalého.

2.

V *Bídě historicismu* čteme všechny centrální ideje, které tak říkajíc na vyšší úrovni obecnosti Popper zopakoval právě v nevelké, ale nesmírně hutné a závažné knize *Otevřený vesmír*. Akcent je znovu položen na *problém předvídání*, eventuálně *prorocství*, ale logika výkladu je poněkud jiná a argumentace značně zobecněná. Popper především zdůrazňuje, že jeho text nebyl zaměřen k otázkám lidské svobody a svobody vůle, jak se tradičně v souvislosti s kritikou determinismu děje, ale k otázkám fyzikálním, kosmologickým a epistemologickým. Jde mu o "zjednání prostoru pro indeterminismus ve fyzikální teorii a kosmologii", chce doložit, že laplaceovský determinismus (a mezi námi - pro Poppera jiný typ determinismu neexistuje, tzv. dialektický determinismus je buď laplaceovský, nebo není determinismem) prostě není udržitelný.

Tak především - již sám *zdravý rozum*, onen proslulý *common sense* je jaksi rozporný, když uvažuje o otázce determinace: na jedné straně je všechno "zapříčiněno", není jevu či události, jež by neměla příčinu (jde tedy, řekněme, o univerzální kauzalismus zdravého rozumu), na druhé straně však *common sense* připouští, že můžeme ve svém jednání volit mezi alternativami, že tedy naše budoucí činnost je sice jaksi "zapříčiněna", ale ne totálně, ne beze zbytku, protože v našem jednání je vždycky, nebo téměř vždycky místo pro volbu a odpovědnost. Ale nejen to - *common sense* přece zcela jasně dělí věci budoucí na předvídatelné a nepředvídatelné, což se s ideou totální determinace či univerzálního kauzalismus radikálně sráží: nemůže přece být věcí nepředvídatelných, jsou-li všechny determinovány absolutně a beze zbytku. Ale ony jaksi určeny jsou a jaksi nejsou, jedny jakoby byly určeny a úplně (hodiny, jejichž chod můžeme předpovědět beze zbytku) a jiné jakoby byly značně svobodné a pramálo předvídatelné (mraky). Popper sice konstatuje, že názor zdravého rozumu není ve vědeckém sporu argumentem, ale úplně jej ignoro-

³) V tom právě bylo strašlivé nebezpečí zdánlivě nevinných a s plynoucím časem dokonce komických témat jako "formování socialistického životního způsobu", "utváření socialistického společenského vědomí", zejména však celý komplex témat týkající se "komunistické výchovy mladé generace". Potenciálně hrůzné důsledky těchto aktivit nakonec nepostřehli ani "řešitelé" výzkumných úkolů tohoto typu. Slyšel jsem dokonce na vlastní uši jednoho z nich mluvit o tom, jak pod egidou "komunistické výchovy" dělali "skvělé a záslužné věci", téměř na pokraji disentu. Zapomnělo se však na to nejpodstatnější - že totiž neustále infiltrovaná ideologie, která může být dokonce emocionálně odpudivá, se nakonec usazuje v podvědomých vrstvách psychiky a vytváří pojmový rámec uchopování světa. Ne náhodou proto Konrad Lorenz pokládá ideologickou infiltraci za stejný "smrtný hřích" lidstva, jako je ekologická sebezáhuba.

vat asi není na místě. *Tradiční filozofie* Humem počínaje (připomínám, že Masaryk ne náhodou začíná svá filozofická studia úvahami nad Humem!) celý problém i s důvody zdravého rozumu odsunula spíše do polohy verbálního sporu, jde prý zejména o to, co budeme rozumět "svobodným", co vůlí, co "jednáním" atd., provedla tedy onen verbalizující krok, který se měl ostatně natrvalo zabydlet ve filozofiích zajisté podstatně nižšího řádu, než bylo uvažování Humovo.

V tomto bodu je Popper nesmlouvavý - odmítá totiž zásadně převést meritum sporu na úroveň sémantické analýzy nebo přesněji - na úroveň vskutku jen verbálního sporu, hádky o slova. "Jsem hluboce zainteresován na filozofické obraně lidské svobody a tvořivosti a toho, co se tradičně nazývá svobodnou vůlí, i když jsem přesvědčen, že otázky jako "co je svoboda" nebo co znamená "býti svobodou", "co je vůle" a podobné jiné otázky a pokusy je objasnit, mohou vést jen do bažin jazyka filozofie" [Popper 1982].

3.

Sama idea determinismu má podle Poppera původ náboženský, ačkoli se tváří velice scientistně. Intuitivně *determinismus* chápeme - vztahujeme-li jej k minulosti i budoucnosti - jako film: co je promítáno, je současnost, co bylo promítnuto, je minulost, a co ještě zbývá promítnout, je budoucnost. Způsob fixace událostí a jejich kauzální zřetězení je identické pro minulost i budoucnost. Rozdíl je pouze v tom, že divák budoucnost nezná, zatímco tvůrce filmu ano. Podobně "creator of the world" ví, jaká budoucnost je na filmu univerza fixována a bude teprve promítnuta. *Vědecký determinismus*, který Popper definuje jako "koncepti, podle níž každý případ může být racionálně predikován s nějakým požadovaným stupněm přesnosti, jestliže je dán dostatečně přesný popis minulých událostí spolu se všemi zákony přírody" [Popper 1982: 2], je tedy evidentně vlastně jen způsobem, jímž je idea Boha nahrazena ideou přírody. Rozdíl je pouze v tom, jak zákony boží a zákony přírody poznáváme. Vedle vědeckého determinismu, proti němuž vede hlavní útok, rozlišuje Popper ještě *determinismus metafyzický*, který je však evidentně netestovatelný a nefalzifikovatelný, a *determinismus zdravého rozumu*, který je vlastně převoditelný na otázku smysluplnosti tzv. why questions. Vždy se totiž můžeme ptát, "proč" se to či ono stalo, a vždycky můžeme formulovat smysluplnou kauzální odpověď. Rozdíl mezi tímto postojem a vědeckým determinismem však spočívá v tom, že determinismus zdravého rozumu je par excellence kvalitativní, příčiny nejsou uváděny s žádnou požadovanou mírou přesnosti atd., ba vůbec - idea kauzality tak, jak s ní pracujeme (mimořádně - i v sociologii), je hlavně a především kvalitativní.

Popper tedy neodmítá legitimnost otázek po příčinách, dokonce připouští možnost a oprávněnost výkladů minulého chování psychologickými příčinami a motivy, tedy fenomény ryze kvalitativními. Zdůrazňuje však - a to je podstatné, že *jde vždycky jen a jen o výklady post hoc*, jež "nejsou ničím více než primitivními (crude) pokusy o klasifikaci", v lepším případě situačními schémata, která činí minulé jednání racionálně pochopitelným. Tento přístup k minulému jednání spočívá, ostatně jako celý "totální" determinismus, na triviální premise, že totiž "není-li

minulost nic jiného než to, co se stalo, pak je elementárně pravdivé, že minulost je zcela determinována tím, co se stalo" [ibid.: 55].

Avšak *nelegitimitnost determinismu* nespočívá v kladení explanačních otázek *ex post* (tedy v nelegitimitnosti retrodukce), jak se na první pohled zdá, ale ve dvou zcela jiných věcech: 1. v tom, že determinismus je bytostně obrácen do budoucnosti a jen v tomto obrácení má smysl; předpokládá tedy, že na základě prosté konjunkce znalosti výchozích podmínek a univerzálních zákonů jsme schopni s požadovanou přesností predikovat budoucí stavy a 2. v tom, že postuluje symetrii minulosti a budoucnosti; stejně jako minulé události jsou určeny jinými minulými událostmi, jsou i události budoucí předurčeny tím, co se stalo, respektive tím, co se právě děje. První postulát bychom mohli označit jako *postulát plného relevantního vědění* a druhý jako *postulát uzavřené budoucnosti* (stejně jako je uzavřená minulost, je z hlediska povahy determinačních procesů uzavřena taky budoucnost).

4.

První postulát, *postulát plného vědění*, napadá Popper ze dvou důvodů: 1) pro nerealističnost předpokladu, že bychom mohli vůbec někdy znát relevantní výchozí podmínky, a 2) pro absenci relevantní teorie, zejména pokud jde o sféru lidského jednání. Věda, říká Popper, je sice *uměním superzjednodušení* (oversimplification), tedy *uměním postřehnout to, co může být smysluplně zdůvodněně pomínuto* pro eventuální predikci; to však nikterak neznamená, že toto zjednodušení dokážeme zdůvodněně a úspěšně provést při identifikaci nutných výchozích podmínek. Proti Popperovu tvrzení, že nemáme k dispozici relevantní teorie, o něž bychom se mohli při predikci opřít, bylo by možné namítnout, že takové pokusy o výstavbu relevantní teorie přece existují. Zcela konkrétně: existují přece *obecné teorie chování*, které - při všem zjednodušení - jistou prediktivní sílu mají. Nikoli náhodou však jde o teorie radikálně deterministické, z nichž nejznámější je psychologická koncepce Skinnerova a její sociologická varianta Homanova. Podívráme-li se však například na *Homansovu teorii* podrobněji z hlediska prediktivní síly, snadno vyjvíme ony nedostatky, na něž upozorňuje Popper. Richard Emerson (srv. [Turner 1985]) uvádí konkrétní příklad "skutečného předvídání", jež umožňuje Homanova teorie sociální změny. Tedy: politikové potřebují peníze, aby mohli vést volební kampaň, hodnotí proto výše ty skupiny osob, jež je podporují, než jiné skupiny. Odtud plyne, že osoba X podporovaná ve volební kampani skupinou Y bude po eventuálním vítězství realizovat politiku, která je pro skupinu Y výhodná. Zdá se, že takový závěr je vysoce pravděpodobný, nicméně - co když osoba X po volbách skupinu Y podporovat nebude? Turner se ptá: je možné potom právem odmítnout teorii, která takto predikovala? Stoupenci teorie směny mají za to, že nikoli, protože chyba není v teorii, ale zřejmě v nesprávném posouzení výchozí situace, kdy buď nebyl správně oceněn hodnotový systém osoby X, nebo nebyly vzaty v úvahu další alternativy, které tím, že poskytují vyšší gratifikaci, než poskytla skupina Y, významněji podmiňují chování osoby X. Za této situace ovšem, jak právem konstatuje Turner, neexistuje způsob, jak by bylo možno teorii odmítnout, protože "viníkem" nesplněné predikce nebude nikdy teorie, ale "chybné měření" výchozích podmínek. Quod erat demonstrandum.

Příklad homansovské teorie ukazuje, že jde o typy predikcí, které spočívají na *nefalzifikovatelných teoriích*, přičemž jejich nefalzifikovatelnost sama spočívá na předpokladu, že je možné se "zmýlit" ve stanovení a "měření" výchozího stavu věcí, tedy - jde přesně o totéž, na co upozorňuje Popper, že je totiž vždycky mimořádně obtížné (i když v zásadě nikoli vždy beze zbytku nemožné) stanovit relevantní výchozí podmínky. I kdyby homansovská teorie platila a neomezovala se v podstatě na triviální predikce uvedeného typu, její prediktivní síla je značně omezena tím, že druhá podmínka deterministické predikce, totiž adekvátní znalost výchozích relevantních podmínek, není splněna.

5.

Dodejme *dvě podstatné vlastní úvahy*, jež Popperovu kritiku doplňují, současně však do jisté míry zmírňují. Především - i v *Otevřeném vesmíru* Popper opakuje svou základní námitku proti možnosti sociální predikce, kterou známe z *Bídy historicismu* a která spočívá v tomto jednoduchém sylogismu:

premisa I: běh dějin je silně ovlivněn růstem našeho vědění;

premisa II: není možné předpovědět budoucí stav našeho vědění (protože kdybychom jej mohli předpovědět, měli bychom přesně toto vědění);

závěr: nelze predikovat budoucí běh dějin [Popper 1982: 67].

Popper druhou premisu pečlivě zdůvodňuje, zatímco první pokládá za naprosto samozřejmou. Zdůvodnění druhé premisy je v *Otevřeném vesmíru* založeno na *nemožnosti úplné sebepredikce*: jsou věci, které *sami sobě* nemůžeme předpovědět, ačkoli je možné, že jiní je *nám* mohou předpovědět, podobně jako my je můžeme předpovědět jim. Například dítě nemůže samo sobě předpovědět stav svého vědění za pět let, zatímco rodiče tento stav do značné míry předpovědět mohou; můžeme předpovědět chování alkoholika nebo narkomana, ačkoli on sám si je předpovědět neumí apod. Na základě této teze Popper rozlišuje předpověď *from within* a *from without*, tedy zevnitř a zvnějšku predikovaného systému.

Popper sám toto rozlišení nedomýšlí z hlediska sociologie vědění, pravděpodobně také proto, že sociologli vědění pokládá za příliš jednostranně deterministickou (srv. [Popper 1984: kap. 23]). A přece se zdá být nesporné, že právě *sociologie vědění* zde umožňuje formulovat dosti jednoznačnou tezi, že žádná sociální skupina či systém si samy zevnitř nedokážou předpovědět například svůj vlastní zánik: šlechta jej nepředpovídala, ačkoli buržoazie jej šlechtě předpověděla velice ochotně, buržoazie si svůj zánik nikterak nepředvídá, ačkoli komunisté jí jej již nějaký čas a leckde s úspěchem předvídají apod. Lze namítnout, že byli šlechtici, kteří zánik svého stavu predikovali, a že Marx svou predikci přece činil v rámci stále existujícího a dokonce stabilizovaného kapitalismu. Je sociologickou trivialitou, že prostorová, fyzická přítomnost "uvnitř" neznamena nutně normativní a axiologickou identifikaci. Marx je typem prognostika *from without* stejně tak jako ti disidenti, kteří "životem v pravdě" odmítají býti pokládáni za součást systému, který bytostně není jejich. Závažnost Popperova rozlišení je patrna ve světle *"konce komunismu"*, který byl globálně předpovězen před řadou desetiletí (máme na mysli nejen přání jeho zániku, ale argumentovaný doklad dlouhodobé nezpůsobilosti

sociálního fungování komunistického společenského systému - rozkošným příkladem je třebaš Shawovo uvažování v *Průvodci inteligentní ženy po socialismu a kapitalismu* z roku 1928), ale který nemohl být předpovězen žádným prognostickým ústavem systémově včleněným do struktury vědeckých institucí reálného socialismu. Tím se dokonce i vysvětluje prognostický boom - pozice *from within* znemožňovala prognostický radikalismus a jistá míra přijatelného criticismu byla pro sebezáchovu hroutícího se systému nezbytná. Zvláště kuriózním případem jsou ovšem komunistické tajné služby, jejichž určitá část pochopila, že s daným vedením a s danou politickou linií se krachu nelze vyhnout. Říká se, že část KGB a část StB připravovala "sebezáchovné puče", na něž buď bylo pozdě, nebo které se jim nakonec vymkly z rukou.

Obecná podstata úvahy Popperovy však spočívá v tom, že *predikce je tím adekvátnější, čím autonomnější subjekt ji formuluje*, rozuměj - subjekt autonomní ve vztahu k systému, jehož se predikce týká. Z hlediska sociologie vědění, kterou Sir Charles z jistých důvodů (snad pro její "marxistickou provenienci") nesnáší, nejde ovšem o nic jiného než o *eliminaci gnoseologicky deformujících vlivů partikulárního zájmu*, který se do prognózy vtělí v podobě "vědecky argumentovaného" přání. Jinými slovy - budoucnost těžby hnědého uhlí v severních Čechách adekvátně nepředpoví ani tým pracovníků koncernového ředitelství, ale ani tým nadšených a vysoce vzdělaných ekologů.

Demokratický systém zdá se spočívat na tom, že nejen vytváří, ale v podobě legálně garantovaných institucí si dokonce pěstuje soustavu relativně autonomních kritických subjektů, z nichž svobodný a *nezávislý tisk* je asi institucí nejdůležitější. "Nezávislost" tisku tedy neznamená být ve vzduchoprázdnu, v hodnotovém vakuu, znamená pouze možnost zaujmout vždycky dostatečně distancovanou pozici, která garantuje popperovské vidění *from without*.

6.

Druhá poznámka se týká první Popperovy premisy, že *totiž běh dějin je podmíněn růstem vědění*. Nezpochybnuji tuto tezi en bloc, pouze dodávám, že běh dějin je podmíněn také *výkonem repetitivních a reproduktivních aktivit*, jež nemají povahu růstu vědění (i když s ním vždy alespoň následně souvisejí). *Právě tyto aktivity jsou téměř beze zbytku předvídatelné a právě jejich výkonu se týkají také tvrzení obecných teorií chování*. Ostatně celý každodenní život spočívá na repetitivních aktivitách a právě proto můžeme dnes a denně (a mnohokrát denně) předvídat situace i konkrétní akty konkrétních lidí: zbavit každodennost této elementární prediktivní dispozice by znamenalo utopit se v nepředvídatelném chaosu. Sama možnost každodenního života tak spočívá na možnosti předvídaní, což je ovšem dosti podstatný sociologický moment Popperem pomínutý, systematicky však exponovaný sociologii fenomenologickou a interpretativní.

Růst vědění dítěte můžeme předvídat právě proto, že je výsledkem repetitivních aktivit edukačních, které známe. Predikce se hroutí v momentu, kdy se edukační systém radikálně změní a my o povaze této změny nic nevíme. Chování alkoholika můžeme predikovat proto, že jde o chování, jež probíhá podle ustáleného, opakujícího se vzorce, jehož existenci známe, ale který si alkoholik sám nepřipou-

ští. Chování "průměrného člověka" můžeme predikovat proto, že struktura jeho aktivit je známa a má repetitivní povahu. Podobně lze predikovat chování na institucionálních úrovních, chování zvykové, ritualizované atd. Námitka, kterou by Popper právem vznesl, by asi zněla - dobrá, to všechno lze připustit, ale na základě tohoto úhrnu informací o repetitivních a reproduktivních aktivitách predikovat běh dějin? A o nic menšího přece v deterministických koncepcích historicistního typu nejde! Hic Rhodus, hic salta!

7.

Jestliže lze s poměrně malým rizikem omylu předvídat jen aktivity reproduktivní a jejich efekty (tedy činnosti opakující se, pravidelné, rytmické, repetitivní), pak vlastně ani neudivuje, že Marx položil, ba musel položit do základů své společenské teorie právě tento typ činností: musel se opřít o aktivitu, jejíž vykonávání je nejpředvídatelnější, o aktivitu nikoli pouze sociálně funkční, ale dokonce biologicky nezbytnou, již je činnost ekonomická, výrobní, pracovní. A je v podstatě lhostejno, zda na počátku jeho úvah stála potřeba predikovat budoucí stav a z toho plynoucí nutnost postulovat jako konstruktivně lidskou aktivitu právě ekonomickou činnost, nebo naopak - zda z faktu "odhalení" výroby jako základní lidské činnosti (což koneckonců tak velký objev zase není) byla vyvozena možnost predikovat budoucí "svět osvobozené práce" a obecně - možnost predikování budoucích vývojových stavů společnosti vůbec.

Potud je všechno pochopitelné a nepřliš vzrušující. Problém, skutečný problém vzniká tehdy, jakmile stojíme před otázkou sociální změny, změny kvalitativní, zásadní, emergentní. Jak a zda vůbec se proměňují reprodukční aktivity samy? A jestliže ano, co je příčinou těchto změn? V marxismu se změna děje právě v oblasti výrobních činností - ostatně jinak ani býti situována nemůže - avšak v této sféře přece není "autonomní", živelnou, inherentní změnou. A to je právě problém, který zajímá Poppera i nás.

Jinak: vyjdeme-li z reprodukčních aktivit jako základních lidských činností, dostaneme nutně předvídatelný svět.

Pravda, v marxismu nejde jenom o to, že lidé vyrábějí, ale také co vyrábějí a zejména jak vyrábějí. Zatímco ono "že" je předvídatelné totálně, ono "co" je předvídatelné jen z větší části a ono "jak" je v delší časové perspektivě nepředvídatelné. Ale tím se ovšem hroutlí iluze predikability sociálního světa z predikability ekonomických aktivit: ony jsou predikabilní přesně tak, jako všechny ostatní reproduktivní činnosti plozením a výchovou dětí počínaje a hrou ve volném čase konče. Element emergence, kreativity, radikální inovace z predikce a priori vyloučený, aby predikce byla vůbec možná, tak v poslední instanci bortí jinak nenapadnutelnou stavbu možných dějinných proroctví. A není přílišným zjednodušením, jestliže ony emergentní, kreativní a radikálně inovační elementy vztáhneme především k růstu vědění.

Jinými slovy - zmírňujeme Popperovu tezi o absolutní nepředvídatelnosti sociálního pohybu na makrostrukturální úrovni v tom smyslu, že vedle aktivit kreativně inovačních, jež "produkují" emergentní a nepředvídatelné změny, existuje a

působí nikterak zanedbatelně úhrn aktivit reproduktivních, jež se opakují a jež jsou právě proto předvídatelné.

Postulát plného vědění, o němž nyní uvažujeme, je jádrem jak laplaceovského, tak "naivního" determinismu: kdybychom více věděli - růst lidského poznání je přece neomezený (!), předvídali bychom s daleko větší přesností. Stačí si tak říkají "počkat", až objem vědění vzroste, a dočkáme se ipso facto také daleko přesnějších prognóz. Pomiňme zatím, že tato racionalisticko-osvícenecká představa je sama o sobě v mnoha ohledech napadnutelná. Setrvejme na předpokladu, že totiž naše vědomí je vždycky, v každé fázi svého vývoje, věděním aproximativním, přibližným a že ve všech našich teoriích jako lidských produktech je nutně zabudován i element naší omylnosti. Platí-li tato teze pro každý časový interval, pak ovšem také platí, že z aproximativního vědění mohu vyvodit pouze aproximativní prognózu⁴. Zkušenost nás učí, že nedokážeme dosud dělat spolehlivé prognózy ani na úrovni "short" a "small", jak říkají teoretikové sociální změny, tedy na úrovni krátkodobé a prostorově omezené změny. Jaké tedy máme důvody k tomu, abychom prognózy dlouhodobé a makrostrukturální pokládali za pravděpodobnější než svrchovaně vágní prognózy krátkodobé a většinou také prostorově limitované? Frapantní *paradox dějinného determinismu spočívá právě v tom, že připouští, protože musí připustit, selhání svých parciálních prognóz, ale nepřipouští, protože nesmí připustit, ani možnost omylnosti své prognózy "totální"*. Ale zde pak nepomůže nic jiného než výklad z pozice sociologie vědění: dějinné prognózy jsou artikulací našeho přání, zájmu a tužby, nejsou většinou ničím jiným než konstrukcí anticipujícího sebesplňujícího proroctví.

8.

K druhému postulátu determinismu, k *předpokladu symetrie minulosti a budoucnosti* (uzavřené budoucnosti) dodejme, jak této Popperově úvaze sami rozumíme.

Podstata *asymetrie minulosti a budoucnosti* spočívá podle našeho názoru zhruba v tomto: předvídáme-li v určitém čase T budoucí stav S_n v čase T_n , pak mezi stavem S v čase T a stavem S_n je v podstatě nekonečné množství časových bodů, stavů (S až S_{n-1}), z nichž každý sám o sobě by mohl být předmětem predikce. V každém z těchto stavů však může dojít k intervenci nějaké události, která mění trajektorii vývoje. Predikce je proto tím přesnější, čím blíže je stav S_n stavu S , tedy čím krátkodobější je prognóza. Přesnost prognózy pak vlastně závisí na tom, jaké množství mezistavů prediktor do své prognózy zahrnul. Jinak řečeno, prediktor může volit mezi třemi základními strategiemi. První, která je strategií historických deterministů, předpokládá, že všechny mezistavy jsou zaplněny již předvídatelnými událostmi (stavy), protože kdyby kterýkoli mezistav měl podobu nepředvídatelného stavu, pak by nebyl předvídatelný také finální stav S_n . Volí tedy *strategii uzavřené budoucnosti*, která je symetrická s minulostí (srv. též [Karpinski 1985]).

⁴ Bachelard, jehož uvažování o determinismu je Popperovi v mnoha ohledech blízké, právem konstatuje, že "skutečnost" může konvergovat k determinismu, ale definovat determinismus jinak než jako pravděpodobnostní konvergentní perspektivu znamená dopustit se viditelného omylu" [Bachelard 1981: 119].

Minulost je totiž evidentně, nazíráno retrospektivně, časovou řadou stavů, kdy každý mezistav je již reálně vyplněn. Každý následující stav se jeví jako nutný, protože vyplývá (jako by vyplýval) z předchozích stavů, z toho, co se již reálně stalo. Odtud vzniká iluze zákonitosti a dějinné nutnosti, iluze, která je vlastně prostou tautologií: událost nastala, protože musela nastat, neboť nastala. Ještě jinak a stejně tautologicky - událost nemohla nastat jinak, než nastala, protože nastala tak, jak nastala. To je vskutku suma vši moudrosti dějinného determinismu, který spočívá vlastně pouze na naší způsobilosti odpovídat na "why questions" jakéhokoli druhu, totiž konstruovat vysvětlení ex post. Nutnost následného stavu se jeví v minulosti jako tím nutnější, čím více víme o událostech, které mu předcházely, a naopak - čím méně o těchto událostech víme, tím méně je nám pochopitelný výsledný efekt ("blesk z čistého nebe" - proč vymřeli mamuti? proč vyhynuli Mayové atd.). Avšak člověk nadaný obrazivostí je schopen i s minulostí nakládat jako s otevřenou, pojmut ji paradoxně jako symetrickou k otevřené budoucnosti: jde o ony známé konstrukce dějin "als ob", které spočívají vždy na tom, že mezi známý výsledný stav vsuneme možný, pravděpodobný, ale nerealizovaný stav, který by měnil vývoj. To jsou ony jen zdánlivé hříčky, které tak neradi slyší právě dějinní deterministé - co by se stalo, kdyby Napoleon padl při italském tažení v roce 1796 na mostě přes Adíži, kdybychom se v roce 1938 bránili, kdyby... Dějinný determinismus má vždy po ruce právě onu svou neprůstřelnou tautologii: běh dějin nemohl být jiný, protože byl právě takový, jaký byl.

Druhá myslitelná strategie je *strategie otevřené budoucnosti*, která předpokládá, že mezi finálním stavem S_n a výchozím stavem S se může leccos odehrát, konkretizace tohoto "leccého" pak neznámá nic jiného než tvorbu variantních prognóz. Ale pozor - *dějinný determinista variantní prognózy nepřipouští*, protože je připustit nemůže, nemá-li ohrozit svou finální prognózu. Konečně třetí strategie je *rezignace na jakoukoli validní či alespoň relativně uspokojivou prognózu*, rezignace založená například na nepředvídatelném růstu vědění. Tato rezignace však nemusí být - a ani u Poppera není - absolutní rezignací na jakékoli předvídaní, je pouze opuštěním příliš optimistického stanoviska, které vidí do budoucnosti vlastně jen proto, že vidí budoucnost, kterou si přeje. Ale to je samozřejmě otázka pro sociologa, nikoli pro epistemologa nebo metodologa vědy.

9.

Konečně ještě jednu poznámku k předpokladu "dostatečného množství informací", které podmiňuje validitu prognózy. Nemohu se ubránit dojmu, že v *laplaceovském postulátu démona*, který všechno ví s požadovaným stupněm přesnosti, je implikována - vztaženo k sociálnímu světu - nebezpečná představa, že budeme-li všechno vědět o všech lidech, budeme moci spolehlivě předvídat. Jde zajisté o představu par excellence individualistickou (v metodologickém smyslu tohoto slova), což ale nikterak nebrání tomu, aby šlo - domyšleno do krajních konců - o představu, jež je mentálně a psychologicky bytostně policejtská. Ostatně - Skinner svůj determinismus - jak známo - v proslulém *Walden Two* do těchto manipulativních konsekvencí dovedl. Jsem ovšem přesvědčen o tom, že nejen že nemáme, ale snad naštěstí nikdy nebudeme mít dosti informací o všech a o všem, jakkoli počítačová technika vizi

laplaceovského světa, v němž se pohybují předvídatelné, protože úplná poznané částice, nahrává. Ale podobně jako kvantová mechanika podvrátila laplaceovský determinismus a vrátila své místo pravé náhodě, která je více než protnutím dvou kauzálních řetězců, a "navzdory Einsteinovi připustila Boha hrajícího v kostky" [Popper 1982: 126], měla by sociologie usilovat o pochopení také těch stránek skutečnosti, které překračují elementární a banální kauzalitu, totiž oně části sociálního světa, která je bytostně lidská také tím, že je nepředvídatelná.

10.

Také kdysi tolik diskutovaný rozdíl mezi vědami "idiografickými" a "nomotetickými" dostává z popperovského úhlu pohledu poněkud jiné osvětlení. Vrátime-li se k našim stavům S a stavům S_n , pak v nomotetických (tedy de facto přírodních) vědách je interval mezi prognózovaným stavem a současností potenciálně zaplněn událostmi v zásadě předvídatelnými a vypočitatelnými. Proto jsou také prognózy přírodních věd poměrně vysoce spolehlivé. A je to dáno nejen úrovní našich znalostí, ale právě také *povahou objektů a vztahů mezi nimi, tedy ontologicky* (pojem "ontologie" Popper podobně jako sociologii vědění nesnáší).

V sociálním světě, jak jsme řekli, lidé a skupiny lidí vykonávají nejen reproduktivní aktivity, které se opakují, ale také činnosti specificky lidské, činnosti transgresivní, jimiž vědomě překračují to, čím aktuálně jsou, a usilují - na základě věčné lidské nespokojenosti - stát se něčím více, něčím, co přesahuje naše biologické a časové určení: člověk je prostě více než člověk, jak to aforisticky formuloval Pascal. *Sociální svět je nomotetický, kauzální a předvídatelný, tedy poměrně striktně deterministický pouze ve svém reproduktivním rozměru*. V onom rozměru, jímž se člověk snaží přesáhnout, překročit sebe sama, se však chová nepředvídatelně, protože kreativně⁵. V tom je vskutku "k obrazu Božímu". Tato schopnost a vůle po sebe-přesahu je vložena do mnoha lidí současně, a proto lidé vytvářejí svůj specificky lidský a nepředvídatelný svět, svět nevykalkulovatelný⁶. Tím, že svůj svět lidé tvoří, se podobají Bohu, ale tím, že nedovedou výsledek svého tvoření předpovědět, se od Boha podstatně liší. Kruh se tak uzavírá: radikální determinismus má nejen svůj náboženský původ, on má i své náboženské konsekvence. Přes všechnu svou manifestovanou vědeckost je dějinný determinismus daleko více magií a mystériem, je daleko více voluntaristickou eschatologií než exaktním vědeckým přístupem, do něhož se vmlouvá nebo na nějž si hraje. Jeho mimořádná síla a přitažlivost spočí-

⁵) Tuto ideu jsem podrobněji vyložil ve studii s omezeným akčním radiem [Petrušek 1986] o transgresivitě lidského jednání, která byla inspirována úvahami polského psychologa Józefa Kozielského. Ten je právem přesvědčen, že právě transgresivní koncepce "umožňuje nově pohlédnout na lidskou přirozenost, kulturu a lidský osud" [Kozielski 1987: 411]. Transgresivní koncepce by mohla být rozumným komplementem k představě, že úhrn lidských aktivit a jejich výsledků se stává zcela pochopitelným aplikací kombinace ekonomického a sociobiologického paradigmatu (srv. [Heilbroner 1991]).

⁶) Strach z kalkulovatelného světa není pouze strachem "levicových intelektuálů" z trhu, na němž nejsou způsobilí najít uplatnění, ale spíše výrazem samotné ambivalentní povahy moderního světa průmyslové civilizace. Patočka konstatuje, že "celé vědecko-myslitelské odvětví,

vá ovšem v *důvodech mimovědních*: historický determinismus uspokojuje jednu z vážných lidských potřeb, potřebu vědění o tom, co bude. To je potřeba existenciální a nesmírně palčivá na úrovni stejně tak individuální, jako sociální. Historický determinismus chce přesvědčit toho, kdo se přesvědčit nechat chce, o tom, že můžeme vědět, jak vypadá budoucnost nejen v perspektivě předvídatelné každodennosti, ale i v dimenzích přesahujících několik generací, ba celé věky. Ve své pokleslé podobě je "masovou" doktrínou stejně akceptovatelnou jako nacionalismus, rasismus či šovinismus, protože nezná onen pokorný a hluboce lidský postoj, který nejen připouští, ale ví, že v mnoha podstatných věcech *ignoramus et ignorabimus*. Nevíme a vědět nebudeme.

Literatura

- Bachelard, G. 1981. *Nový duch vedy*. Bratislava: Pravda.
- Gombrich, E. 1985. *Umění a iluze. Studie o psychologii obrazového znázorňování*. Praha: Odeon.
- Heilbroner, R. 1991. "Economics as Universal Science." *Social Research* 58, No. 2.
- Homans, G. C. 1961. *Social Behavior. Its Elementary Forms*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Karpinski, J. 1985. *Przyczynowosc w badaniach socjologicznych*. Warszawa: PWN.
- Kozielecki, J. 1987. *Koncepcja transgresyjna człowieka*. Warszawa: PWN.
- Parusniková, Z. 1989. *Kritický racionalismus a jeho vyústění*. Praha: Academia.
- Patočka, J. 1990. *Kacířské eseje o filozofii dějin*. Praha: Academia.
- Petrusek, M. 1986. "Transgrese jako životní způsob." In *III. Symposium Socialistický způsob života jako sociální realita*. Brno: FF UJEP.
- Popper, K. 1982. *The Open Universe. An Argument for Indeterminism*. London: Hutchinson.
- Popper, K. 1984. *The Open Society and Its Enemies*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Shaw, G. B. 1930. *Průvodce inteligentní ženy po socialismu a kapitalismu*. Praha: Družstevní práce.
- Turner, J. H. 1985. *Struktura teorii socjologicznej*. Warszawa: PWN.

Summary

The life work of Charles Raimund Popper, to whose 90th birthday anniversary the study is devoted is both in its socio-political and socio-philosophical line characterized by a key idea: aversion to totalitarianism. This aversion is philosophically grounded on criticism of historicism and so called scientific determinism. In his book *Open Space* Popper expounds his philosophical argumentation by giving fundamental arguments in favour of philosophical indeterminism. If this argumentation holds then long-term forecasting, mainly so called historical predicting which was the basic means of legitimizing the two totalitarian movements of the 20th century - communism and fascism, is impossible. In this study Popper's thesis is modified by the author's argument that the "course of history" is determined not only by the increase of knowledge as Popper presupposes but also by a system of routine, repetitive, everyday activities which are basically predictable. Phenomenological and interpretative sociology rightly founded their postulate of a predictable and understandable world on a more general postulate: the social world is made up of interpretation and everyday social

moderní sociologie, vyrostlo převážně reflexí na nebezpečí, ba na pociťovaný patologický ráz dosavadního vývoje průmyslové civilizace" [Patočka 1990: 106].

communication, interaction and activity. From this point of view it seems also understandable why the Marxist social theory is based on the assumption of superiority of economic activities: these activities are basically predictable. Social changes never start in the sphere of reproductive activities but always in the sphere of "transgressive" ones. The nature of transgressive activities is that of Popper's "increase of knowledge" and their result cannot be predicted to the last bit. The human need "to see into the future" is understandable from the psychological point of view but to say that it can be satisfied by means of science is scientifically incorrect and socially and politically disastrous.